

SÛFÎ ARAŐTIRMALARI SUFİ STUDIES

Sufî Araştırmaları - Sufi Studies

Cilt/Volume: 1 Sayı/Issue: 1 Kış/Winter 2010

ISSN 2146-1449

MANİSA

Yılda iki sayı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Sûfî Araştırmaları-Sufi Studies

Mevlânâ Düşüncesi Araştırmaları Derneđi'nin yayınıdır.

HUKUK AHLÂK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TASAVVUF VE MESNEVÎ*

Sufism and Mathnawi In The Context of The Relation Between Law
and Morals

Prof. Dr. Mustafa Yıldırım**

ÖZET

Sağlam bir medrese öğrenimi gören Mevlânâ tasavvuf yoluna girdikten sonra da uzun süre medresede hocalık yapmış bir âlimdir. Dolayısıyla zahirî dinî ilimlerde de kendi çağının önde gelenlerindendi. Bir Kur'an-ı Kerim tefsiri olan Mesnevî'de bazı fikhî konular da yer almaktadır. Burada konular bir ahlakî olgunlaşma süreci içerisinde ele alınmaktadır.

Bu çalışmada Mesnevî'de yer alan hukukla ilgili bazı konuların Mevlânâ tarafından ahlakla ilişkisi bakımından nasıl ele alındığı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Mevlânâ, Mesnevî, ahlak, tasavvuf, İslam hukuku (fikih).*

ABSTRACT

Rumi, who had been educated in madrassa, continued to be a master in madrassa after he'd become a Sufi mystic. Therefore he was one of the

* İkinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu (18-20 Aralık 2002, Manisa)'unda sunulan tebliğın geliştirilmiş hâlidir.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

leading theologians among his contemporaries. There are a number of subjects of fiqh in Mathnawi, which is a “tafseer” of the Koran. These subjects are told with an ethical approach.

In this study, it is pointed out that Rumi studied some matters of Islamic law through their relation with moral values.

Key Words: *Rumi, Mathnawi, morals, Sufism, Islamic law*

GİRİŞ

İslâm hukukunun diğer hukuklara olan üstünlüklerinden belki de en önemlisi, onun İslâm ahlâk anlayışı üzerine bina edilmiş olması ve verilen hükümlerde uhrevî sorumluluk anlayışının önemli bir yer tutmasıdır. İslâm hukukunda hükümlerin diyenâ ve kazâ olarak farklı değerlendirilmiş olması, ilk anda bu anlayışın zıddı olan bir fikri çağrışırsa da, iyi düşünülürse böyle bir ayrımın kendisi dahi hukukun içsel boyutuyla ilgili önemli ölçüt sayılabilir. Biz bu tebliğimizde, hukuk ahlâk ilişkisini ve genelde tasavvuf, özelde Mesnevî'nin konuya katkısını değerlendirmeye çalışacağız.

A- Hukuk Ahlâk İlişkisi

Kabul gören anlayışa göre hukuk dışı, ahlâk içe yönelik bir olgudur. Buna göre bir eylemin hukuk alanında değerlendirilebilmesi, o eylemin dışı yansısıyla geçerlik kazanabilmektedir. Buna karşılık kişinin iç dünyasıyla ilgili alan ve dışı yansımaya davranışları ahlâkın içeriğini oluşturur. Başka bir deyişle hukukun insanı fizik, ahlâkın ise tinsel bir varlık olarak kavradığı ve ona göre değerlendirdiği öne sürülür. Yani ahlâkî yargı içsel bir bakış açısını, hukukî yargı ise bir mülâhazayı/değerlendirmeyi içermektedir.¹ Bununla birlikte hukuk kurallarının, kişiyi etkileyen iç sâikları göz önünde tutmadığı söylenemez. Bir fiilin kasten mi, yoksa tedbirsizlik ve dikkatsizlik sonucu mu olduğunu, hiç olmazsa bazı durumlarda, hukukun göz önünde tuttuğu görülür. Ayrıca hukuk normları bazen, “mâkul bir insan tutumu”nun ölçü olarak kabul edilmesini önerirler. Burada da iç niyet faktörünün göz önünde tutulduğu söylenebilir.²

Ahlâk sorunu değer kavramı üzerine yoğunlaşır. İyiliği iyilik yapan değer, kötülüğü kötülük yapan da değere aykırılıktır. Değer kavramı olmaksızın ahlâkî anlamak imkânsızdır. Ahlâkın temeli değer olunca, hukukun ahlâkla ilişki noktasını tespit etmek de kolaylaşmaktadır. Çünkü hukukun özünü de değer oluşturur. Nitekim bütün eylem ve davranışlar, değerlendiren bir varlık olan insanın gözünde iyi ve kötü, haklı ve haksız olarak nitelendirir-

¹ İsmail Kılıoğlu, *Hukuk Ahlâk İlişkisi*, İstanbul 1988, s. 354-355.

² Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara 2003, s. 18.

lir. Böylece anlam kazanır, birer doğa olayı olmaktan çıkıp anlamlı, insanî bir olay olmak özelliğine kavuşur. İşte hukuk, birer olay kimliğinde olan davranış ve çıkar çatışmalarının, bazılarının üstün tutulup bazılarının yasaklanması biçiminde haklı haksız ayırımına tabi tutulup değerlendirilmesi ile bir çözüme bağlanmasından meydana gelmiş ve gelmektedir.³

Hukukun amacı adaleti tesis etmek, ahlâkın amacı ise, “iyi”yi gerçekleştirmek, ya da iyiye, doğruya ulaşmaktır. İnsanlık tarihi boyunca temel ahlâkî değerlerin birçoğu zaman içerisinde hukukî norm haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle, insanların eylem ve davranışlarının ahlâkî ölçüleri, hukuksal norm haline dönüştürülmüştür.

Hukuk, insanların gerek birbirleri ve gerekse devletle olan ilişkilerinde uyulması gereken kuralları belirler ve bunları yaptırıma bağlar. Hukukta yaptırım gücü toplumda yanlışları ve kötülükleri cezalandırır. Bu bakımdan hukuk kuralları ile ahlâkî değerler korunabilir. Ancak sorun her zaman kanunla çözümlenmeyebilir. Kanun gücü bazen belirli kişi ve/veya gruplara karşı etkili olmayabilir veya işletilmeyebilir. Bu bakımdan ahlâkın tesisi, kanun dışında vicdan ile yakından ilişkilidir. Vicdan, ahlâkî değer yargılarını bir yaptırım gücü olmaksızın korur ve gözetir.

Ahlâkî sorumluluk, bilerek ve isteyerek yapılan amellerin hesabını vermekten, bunların mahiyetine göre mükafat veya ceza görmekten ibarettir. Ahlâkî sorumluluk, insanı kendi vicdanına, insanlığın vicdanına ve Allah’a karşı sorumlu tutar.⁴

B- Tasavvufî Ahlâk, Mesnevî ve İslâm Hukuku

Düşünce tarihi içinde İslâm tasavvuf felsefesinin ahlâkî bir gâye ile tanımlanmış olduğunu görürüz. Tasavvuf doktrininde esas olan, nefis terbiyesi yaparak, nefsi ahlâkî kötülüklerden arıtma ve onu güzel sıfatlarla donatmaktır.

Bilindiği gibi tasavvufçular tarikatlarını nefisle cihad etmek üzere kurarlar. Sofilerde cihad, bedene ve nefse olmak üzere iki yönlüdür. Bedenî yönü namaz, zikir dua ve oruç gibi ibadetleri temsil eder. Nefsî yön ise, günah işlemekten ve kötü sıfatlardan sakınmaktır.⁵

Ahlâk, dinin özünü teşkil eden, adeta dinle özdeşleşen bir değer olarak kabul edilmiş ve dinin esası olan iman ve ibadetle birlikte anılmıştır.

İslâm âlimlerinin üzerinde hemfikir oldukları bir tarife göre, güzel ah-

³ Vecdi Aral, “*Hukuk ve Ahlâkın Değinin Noktası*”, Mahmut R. Belik’e Armağan, İstanbul 1993, s. 4.

⁴ Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, Konya 2005, s. 86.

⁵ Fethi El Naklevî, “*Mesnevî’nin Tanımladığı Mevlâna’da Ahlâk*”, SÜ II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 3-5 Mayıs 1990, Konya 1991, s. 89.

lâkın en alt derecesi insanlara eziyeti terk etmek, en üst derecesi de kendisine kötülük edenlere iyilik etmektir. Elinden ve dilinden bütün insanların selâmette olduğu, dövence elsiz, sövence dilsiz er kişiler Mevlânâ ve Yunus Emre'nin sevgi pınarından nasip alanlardır.

Mevlânâ, insanları iyiliğe, güzel ahlâk sahibi olmaya davet ederken; güzel ahlâk, kötü ahlâk, güzel huylular, kötü huylular gibi konulara dikkat çeker; yaptığı nasihatler hikâyeler ve çoğu zaman da, mukayeselerle telkin ve ikazlarda bulunur. Özellikle pratik ahlâka dair öğütler veren Mevlânâ bu konuları, herkesin rahatlıkla anlamasına ve zihinlerde yer etmesine imkan tanıyacak şekilde günlük hayattan örneklerle ele alır.⁶

Hukukun gâyesi adaleti sağlamak ise, bu gaye iyi insanlarla daha rahat gerçekleşecektir. Bu sebeple en öncelikli amacı kâmil ve iyi insan yetiştirmek olan Mevlânâ felsefesi İslâm hukukunun amacının gerçekleşmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Zira, uhrevî ve vicdanî sorumluluk yönü zayıf olan kişi ve toplumlar üzerinde yasaların uygulanmasıyla alınacak sonuçlar sınırlı kalır. Burada Mesnevî'deki bazı ahlâkî öğütleri İslâm hukukunun bazı bölümleriyle irtibatlandırmaya ve bunları hukuk-ahlâk ilişkisi yönünden değerlendirmeye çalışacağız. Konu bir tebliğ imkanları çerçevesinde iki yönden ele alınacaktır.

1- İbadetler

İbadet kul ile Tanrı arasında ilişki ve iletişimi sağlayan en önemli vasıta dır. Formal ibadetler belli şekil ve zamanla sınırlı olmakla beraber niyete bağlı ibadetler, Allah'ın rızası kastedildiği sürece iyi ve güzel olarak yapılan ve insanlığın yararına olan her şeydir. Tanrının hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı düşünülürse, ibadetlerin asıl amacının kulun arındırılması olduğu aşikârdır. Bu amaç gerçekleştiği takdirde, hukukun diğer alanlarıyla ilgili ahlâkî problemler kendiliğinden kalkmış olacaktır.

Mevlânâ ibadetin öncelikle zevkle yapılması gereğini vurguluyor: “*Kulun ibadetlerine güzellik katan ondan alınan zevktir. Tohumun ağaç olması için içli olması gerekir. İçsiz tohum fidan olur mu? Cansız sûret de hayalden başka bir şey değil.*”⁷

“*Çekirdek kabuksuz ekilirse yeşermez, kabuklu ekmek gerek*” diyen Mevlânâ, ibadetlerin şekil yönünün ihmal edilemeyeceğini belirttikten sonra bunların birer şahit olduklarını anlatır:

“*Hediyeler armağanlar, sunulan şeyler, ben seninleyim, seni seviyorum diye tamınlıktan ibarettir.*”

⁶ Emine Yeniterzi, “*Mevlânâ'nın Eserlerinde Ahlâkî Unsurlar*”, SÜ X. Millî Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler) c. I, 2-3 Mayıs 2002, Konya 2002, s. 329.

⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, c. II, s. 261, B.3395-96.

*İster namaz ve oruç, ister hac ve cihad olsun hepsi itikat için birer şabittirler.
Oruç, onun helâlden bile sakındığına, harama ulaşmasının imkânsızlığına şabittir.
Zekât, malını dağıttığı için şabittir. Artık başkasının malına kem gözle nasıl bakabilir?*

*Fakat bu işleri riya ve tezyirle yaparsa o iki şabit, Tanrı'nın adalet mahkemesine kabul edilmez.*⁸

Mesnevî'de ibadetlerin her biriyle ilgili pek çok tespit ve değerlendirmeler yapılır. Bunların hepsini ortak noktası ihlâs ve samimiyettir. Fıkıh ve itikat açısından görünürde tuhaf olan bir kısım söz ve davranışlar güzel bir niyet ve samimiyetle Allah'ın övgüsüne mahzar olabilmektedir. Hz. Musa ve çoban hikayesinde olduğu gibi:

"Musa yolda bir çoban gördü. Çoban şöyle söylenip duruyordu: Ey kerem sahibi Tanrı! Nerdesin ki sana kul, kurban olayım. Çarığımı dikeyim, saçını tarayayım. Elbiseni yıkayayım, bitlerini kırarım. Ulu Tanrı, sana süt ikram edeyim. Elceğizini öpeyim, ayacığımı ovayım. Uyuma vaktin gelince yerceğizini silip süpüreyim. Bütün koyun ve keçilerim sana feda olsun. Bu hay u hay hep senin zikrindedir.

Bu sözleri duyan Hz. Musa çobanı azarlar, Allah'ı bu şekilde anmanın yanlış olduğunu, O'nun bütün bu sıfatlardan, elden, ayaktan, çamaşırdan yiyip içmekten münezzeheb oluşunu ve bu sözlerin küfür olduğunu hiddetle söyler. Çoban üzülür ve: Ya Musa, ağzımı bağladın, pişmanlıktan canımı yaktın, der. Elbisesini yırtıp yana yana âh çeker. Hz. Musa'ya Hak'tan vahiy gelir:

Bir kalumuzu bizden ayırdın. Sen kavuşturmaya mı, ayırmaya mı geldin? Ben herkese bir hay, herkese bir çeşit konuşma üslûbu verdim. Onun için övgü olan söz senin için yerme olabilir. Ona göre baldır, sana göre zehir. Biz temizden de münezzehebiz, pisten de. Yüce vasıftan da müstağniyiz, alçak vasıftan da. Hintlinin öngüsü Hintçe, Sindlinin öngüsü Sindçe olur. Biz dile ve söze bakmayız; gönle ve hale bakarız. Kalpte huşu varsa kalbe bakarız, görünüşte huşusuz bile olsa. Sözde yanık bile ona bir korku yoktur. Şehit kan içinde de olsa ona gusül gerekmez.

*Hz. Musa hatasını anlar ve özür dilemek için çobanı aramaya koyulur..."*⁹

Özetlediğimiz bu hikâye ibadetin özünün ihlâs ve samimiyet olduğunun açık bir ifadesidir.

2- Dünyevî İlişkiler

Hukukun ana konusunu insanların dünyevî ilişkileri oluşturur. Bu sebeple hukuk ahlâk ilişkisinde dünyevî işlerdeki ahlâkîlik konunun özünü oluşturmaktadır. İbadetlerden amaçlanan ahlâkî arınma da bu hedefe yöneliktir.

Tasavvufî anlayışa göre, kişinin manevî olgunluğa erişmesinde ana rahminden başlayan bir süreç içerisinde kursağından haram lokma geçmemiş

⁸ Mesnevî, c.V, s. 19, B. 186-192.

⁹ Mesnevî, c. II, s. 132-135, B. 1720-1795.

olması büyük önem arzeder. İslâm dininin özellikle kul hakkı ile ilgi hassasiyeti ise inançlı her müminin malumudur. Mevlânâ konu ile ilgili şunları söylüyor:

“Nur ve kemâli artıran lokma, belâl kazançtan elde edilen lokmadır.

İlim ve hikmet belâl lokmadan doğar; aşk ve rikakat belâl lokmadan meydana gelir.

Bir lokmadan hasede uğrar, tuzağa düşersen; bir lokmadan bilgisizlik ve gaflet meydana gelirse, sen o lokmayı haram bil!

Hiç buğday ektin de arpa verdiğini gördün mü? Hiç attan eşek sıpası doğduğunu gördün mü?

Lokma tobumdur, mabsûlü fikirlerdir; lokma denizdir, incileri fikirlerdir.

Hizmete meyletmek ve o cibana gitmek azmi, ağza alınan lokmanın belâl olmasından doğar.”¹⁰

Dünya nimetleri cazibelidir ve insanın gözünü boyar. Yüce Allah böyle buyurmuştur.¹¹ Çoğu insan buna aldanır ve dünyevî ilişkilerinde haksızlığa meyleder. Hukukun en netâmeli problemlerini de haksızlıklar oluşturur. Mevlânâ'nın şu tespitleri hayat felsefesi haline gelmiş olsa yargının da yükü hafifleyecektir:

“Şu âlemin bütün nimetleri uzaktan pek boştur ama yaklaştı mı sinamadan ibarettir.

Uzaktan su görünür, yanına vardın mı görürsün ki serapmış.

O kokmuş bir kocakarıdır ama çok cilvelidir, kendisini yeni bir gelin gibi gösterir.

Sakin onun yüzündeki boyaya aldanma; aman onun zehirle karışık şerbetini tatmaya kalkışma.

Tanesi meydandadır da tuzağı gizlidir. Önce onun sana nimet verisi hoş görünür ama sonu öyle değil!”¹²

“Ey ulular! Cibana bir ağaca benzer, biz de bu âlemdaki yarı ham, yarı olmuş meyveler gibiyiz.

Ham meyveler dala iyice yapışmıştır, oradan kolay kolay kopmazlar. Çünkü ham meyve köşke, saraya lâyık değildir ki.

Fakat olgunlaşıp tathlastı mı artık dalda kalmak istemez, bemen düşüverir.

O bakt ve ikbâl yüzünden adamın ağzı tathlastı mı insana bütün cibana mülkü soğuk gelir.

Bir şeye sınıksız yapışmak, taassup göstermek hamluktur. Sen ana karında çocuk halindeyken işin gücün ancak kan içmeden ibarettir.”¹³

“O çöp boğazda nice yıllar kalır. O çöp nedir? Mevki ve mal sevdası. Ey kararsız kişi, mal çöpten ibarettir. Ama boğazındaysa âb-ı hayat içmene mâni olur.”¹⁴

“Bir hırsız, bir yılan oynatıcının yılanını çaldı. Aptallığından onu ganimet sandı. Yı-

¹⁰ Mesnevî, c. I, s. 132, B. 1642-1649.

¹¹ Âl-i İmrân 2/14.

¹² Mesnevî, c. VI, s. 28, B. 316-321.

¹³ Mesnevî, c. III, s. 104, B. 1293-97.

¹⁴ Mesnevî, c. II, s. 10, B. 132-133.

lanca yılanın zehirlemesinden kurtuldu. Yılan da hırsızın ağlatıp inleterek öldürdü.”¹⁵

“Gözün, aklın ve kulağın saf olması istiyorsan o tamah perdeni yırt. Çünkü sofîyi yoldan çıkararak tamabtır.”¹⁶

İnsan ilişkilerindeki en önemli ahlâkî zaafılardan biri de yalan söylemektir. Yalancı şahitlikten yalan beyana ve iftiraya kadar pek çok husus hukuku çok yakından ilgilendirmektedir. “Olduğu gibi görünmek ve görüldüğü gibi olmak” sözünde ifadesini bulan Mevlânâ’nın dürüstlük felsefesi aslında, temelinde yalan bulunan bütün problemlerin de reçetesidir. Mevlânâ, hadiste ifade edilen münafık alametlerini şöyle dile getirmiştir:

“Münafık yemin etmeye koyuldu. Çünkü yemin etmek siperdir ve yemin etmek yalancı kişilerin âdetidir.

Yalancı, dolancı adam, dinde vefakâr olmadığından her an yeminini bozar.

Doğruların yemin etmeye ihtiyaçları yoktur. Onların gözü aydındır.

Abdî, misakı bozmak abmaklıktandır. Yeminine vefa etmek ve yemininde durmaksa temiz kişinin işidir.”¹⁷

Hız. Peygamber, çok zorunluluk olmadıkça insanların kusur ve kabahatlerinin hukuka konu olmasını arzu etmezdi. Çünkü günahların açığa çıkarılması, o günahın yaygınlaşmasına, o tür bir yanlış hiç düşünmeyen kişilerin bu günahları hatırlamasına yol açabilir. Bu ve diğer bazı psikolojik sebeplerle insanların kusurlarının ortaya çıkarılması hoş görülmemiştir. Hız. Peygamber’in, başkasının kusurlarını ortaya çıkararak kınadığını, kendi günahını itiraf etmek isteyen pek çok kimseye mani olduğunu, bu kimselerin işlediği günahı kimseye söylemeden tevbe etmesini tavsiye ettiğini biliyoruz. Melânâ’nın konuyla ilgili sözleri bu anlayışın tefsiri gibidir:

“Dört Hintli, namaz kılmak için mescide girdiler. Her biri niyet edip huşu ile namaz kılmaya başladılar. Bu sırada müezzîn içeriye girdi. Birisi elinde olmadan “ezanı okudun mu” diye sordu. Namaz kılan öbür Hintli, “sus yahu namazın bozuldu” dedi. Üçüncüsü de şöyle dedi: “Onu niye kınıyorsun, sen kendi derdine bak, kendini kına!” Dördüncü Hintli de, “çok şükür ben üçünüze gibi konuşup namazı bozmadım” dedi. Hülasa, dördünün namazı da bozuldu.

Başkalarının aybını söyleyen, o ayıbı kendisinden uzak görmesin. Ne mutlu o kişiye ki, kendi aybını görür. Kim birisinin aybını görürse, o ayıp alınır kendisine konur.

Senden o ayıp yoksa pek emin olma. Olabilir ki o ayıbı sen de yaparsın. Günün birinde o ayıp senden de zühur edebilir.”¹⁸

Baştan sona insânî ve ahlâkî öğütlerle dolu olan Mesnevî’den daha pek çok örnek vermek mümkün olmakla beraber bir tebliğ imkânı içerisinde bu

¹⁵ Mesnevî, c. II, s. 11, B. 135-136

¹⁶ Mesnevî, c. II, s. 44, B. 569-70.

¹⁷ Mesnevî, c. II, s. 220, B. 2873-2875.

¹⁸ Mesnevî, c. II, s. 232, B. 3028-3034.

kadarla yetiniyoruz. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz:

Hukuk objektif, somut normlara dayanır. Böyle olması da bir zorunluluktur. Aksi takdirde hukukun amaçladığı hedeflere ulaşmak zorlaşır. Fakat içsel huzuru yakalayamamış, ahlâkî değerleri özümsememiş bireylerin oluşturduğu toplumda hukuk kuralları çok verimli işletilemez.

İslâm dini, hukuk alanında bugün de geçerliğini sürdüren evrensel kriterler koymuş olmakla beraber, insanın ahlâken yücelmesini en önemli ve öncelikli amaç edinmiştir. Tasavvufun konusunu bu amaç oluşturmaktadır. Sosyolojik ve psikolojik tespitleri ve ahlâkî öğütleriyle Mevlâna, Mesnevîsinde bu amacın gerçekleşmesine asırlarca katkı sağlamıştır. Haksızlık ve zulmün kol gezdiği günümüz dünyasında Mevlâna anlayışı, Kur'an mesajını gönüllere ileten bir ışık olma özelliğini sürdürmektedir.

Tebliğimizi, Hz. Mevlânâ'nın arkadaşlarına yaptığı son vasiyeti ile noktalayalım:

*“Gizli ve âşikâr olarak Allah'tan korkmanızı, az yemek yemenizi, az uyumanızı, az konuşmanızı, günahlardan uzaklaşmanızı, oruca ve ibadete devam etmenizi size tavsiye ederim. Çünkü insanların hayırlısı, insanlara faydalı olan kimsedir. Sözün hayırlısı az ve faydalı olanıdır.”*¹⁹

KAYNAKÇA

Aral, Vecdi. *“Hukuk ve Ahlâkın Değinin Noktası”*, Mahmut R. Belik'e Armağan, İstanbul: [y.y.], 1993.

El Naklevî, Fethi. *“Mesnevî'nin Tanımladığı Mevlâna'da Ahlâk”*, SÜ II. Milletlerarası Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler), 3-5 Mayıs 1990, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1991.

Erdem, Hüsameddin. *Ahlâk Felsefesi*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003.

Kılıçoğlu, İsmail. *Hukuk Ahlâk İlişkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.

Mevlânâ, *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1988.

Yeniterzi, Emine. *“Mevlânâ'nın Eserlerinde Ahlâkî Unsurlar”*, X. Millî Mevlânâ Kongresi, (Tebliğler) c. I, 2-3 Mayıs 2002, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2002.

¹⁹ Fethi El Naklevî, *“Mesnevî'nin Tanımladığı Mevlâna'da Ahlâk”*, s. 93.